

ЛАТИНСЬКА ЕПІТАФІЯ XVII СТОЛІТТЯ

Епітафієві твори були дуже популярними в епоху пізнього середньовіччя і дійшли до нас як характерна ознака літератури того часу. Не є винятком тут і надгробне слово на могилі Богдана Хмельницького; збережене у кількох списках латинською мовою.

Цю епітафію готував до друку в 1920-х рр. в одному із випусків "Українського архіву" Всеукраїнської Академії наук Василь Гарасимчук як один із документів цілої серії джерел до історії України після смерті Богдана Хмельницького. Але колекція була втрачена 1931 р. Її невелика частина у машинописному вигляді зберігається в Інституті рукопису ЦНБ НАН України¹. Серед цих документів зберігається також епітафія, якою ми скористалися для перекладу на українську мову².

Під час підготовки публікації В. Гарасимчук користувався двома списками³. Не володіючи досконало латинською мовою⁴, вчений давав текст на вичитку проф. Роздольському⁵ і якомусь монахові Василіянського чину, "[...] котрий бездоганно і без великих труднощостей зробив" коректу⁶. У такому відредогованому вигляді документ дійшов до нас.

Ми нічого не знаємо про автора епітафії, крім того, що він був сучасником подій у Речі Посполитій у середині XVII ст. Про це свідчить згадка про битву під Охматовом у січні—лютому 1655 р.: козацький гетьман, "[...] переможений і з розпорошеним військом, спочатку вийшов сильнішим після поразки коло Берестечка, недавно — під Охматовом [...]". Отже, цей твір писався невдовзі після смерті Богдана Хмельницького у 1657 р.

Ставлення автора до козацької війни середини XVII ст. досить неординарне. К. Естрайхер, наприклад, коментуючи епітафію, наводить таку

¹ ЦНБ НАН України, Ін-т рукопису, Ф. X: АН УРСР, спр. 7362—7380, 7487—7555.

² Там само.— Спр. 7362—7380, арк. 3—12. Недавно вона була опублікована: Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII в.— Львів, 1994.— Док. 3.— С. 14—21.— (Львівські історичні праці. Джерела. Вип. 1). Про неї див. також згадку в К. Естрайхера: Estreicher K. Bibliografia polska.— Kraków, 1895.— Т. 14.— S. 171.

³ Див. легенду до док.: Гарасимчук В. Матеріали...— С. 21. Ми виявили ще й третій список у Варшаві: Biblioteka Nacionalna, Biblioteka ordynacji Zamojskich, sygn. 934, s. 402—409.

⁴ Гирич І., Самсоник Н. Листи Василя Гарасимчука до Михайла Грушевського // Гарасимчук В. Матеріали...— С. 90.

⁵ Там само.— С. 86, 90.

⁶ Там само.— С. 90.

паралель: Б. Хмельницький був посланий богами на покарання Польщі, як Ганнібал — Риму⁷. Хоч у тексті дослівно про це так не говориться, але, виходячи із загального його спрямування, можна дійти такого висновку. Автор епітафії намагається об'єктивно оцінити гетьмана і козаків. Звичайно, це йому не завжди вдається, він дотримується загальної польської opinii того часу про Б. Хмельницького. В епітафії українського гетьмана високо підноситься як полководця і дипломата, котрий зумів організувати антипольську коаліцію із сусідніх держав. Але водночас підкреслено різко негативне ставлення до його моральних якостей.

Звертаючись до жанру грецького історика Плутарха, автор епітафії порівнює життєписи Богдана Хмельницького і Ганнібала, зіставляє подвиги, вчинки та долі обох. Анонім, подаючи факти з античної історії, користується переважно твором Тіта Лівія "Історія Риму від заснування міста". Він цитує цей твір (див. приміт. 21, 24) і відкрито про це говорить. Крім того, на полях варшавського списку позначено місця, запозичені з Лівія. У розповідь епітафії органічно вплітаються згадки про героїв грецької та римської міфології; автор також використовує біблійні образи і християнські перекази.

Мова епітафії надзвичайно багата — пересипана метафорами, антитезами, риторичними питаннями. Автор аж надто часто вдається до гри слів — демонструє всю свою красномовність і літературне мистецтво, немовби граючись фразами, щоб вразити читача. В українському перекладі не завжди вдалося зберегти цей мовний колорит⁸.

Для позначення Ганнібала і Хмельницького анонім дуже часто використовує займенники "is", "hic" та інші. Щоб систематизувати їх уживання, у перекладі Ганнібала означувано займенником "той", а Хмельницького — "він", "цей".

При нагоді висловлюємо щирі подяки Андрієві Содоморі за суттєві зауваження до перекладу.

Ірина ДУМАНСЬКА, Ярослав ФЕДОРУК

ДОДАТОК

Memnosynon epithaphiale Bohdano Chmielnicio, Annibali viris illustribus more Plutarchi insertum in re bellica per peragonem utriusque collationis virtutum et vitiorum

Sta, viator quietus, si ad eius bustum illaesus a tristi tot scelerum afflatu sobriis naribus stare poteris, qui ut novus Phaeton¹ Sarmaticum combussit orbem, aut ad eius quietus consistere cyppum hospes, qui semper

⁷ Estreicher K. Bibliografia... — S. 171.

⁸ Пор.: "[...] eum aut cruento prostituere ferro aut statuere hosti [...]" ("[...] його або кривавою зброєю зрадили, або видали ворогові [...]"); "...qua fudit, semper confudit Romanos". ("[...] куди її розсівав, — завжди розсівав римлян".) Або, наприклад, такий варіант перекладу: "[...] istud dextrae felicitatis et felicitis dexteritatis velut perenne mausoleum" ("[...] а та [могила] — немов вічний мавзолей спритного щастя і щасливої спритності").

paci et quieti licet obviae protervius restitit hostis, et quoad vixit, nec ipse quievit, nec Sarmatiam Europamque, nec quemque probum quiescere passus fuit.

In bello tantum bellialis genii sui exprimens ingenium et vitae cruentae lucrum ex ipsa inquietudine quaerens. Allectus instar furiae Avernalis² ad furorem bellicum vicinos populos omnes alliciens et illaqueans, omnium nos hostilitate vicinorum circumvallavit.

Raro exemplo trium idolorum simul alumnus: Martis³, Veneris⁴, Bacchi⁵, in quorum castris ita profecit, ut ad singula horum specialiter natus et naturaliter efformatus videretur.

Et ex Martis quidem officina, Annibal hic Polono nomini de super a fato, id est a effato Divino, in clades datus, et ab ultrice Nemesi⁶ luxus gentis nostrae convertente in luctus (quid mirum) illo instrumento, qui et luxuriosissimus ipse et luctuosissimus pariter nostris et suis. Vespilo⁷ suae et nostrae gentis: non minores enim nostris intulit quam rettulit suis clades a nostris. Flavae undae-Trebia⁸ nobis fuere, plus quam Thrasimeni lacus-Corsunij clades⁹. Aequavit saeva fraude et fraudulenta saevitia! Varronianam ad Cannas¹⁰ in Batoho¹¹ (quod russo idiomate flagellum) vere enim flagellata tunc Polona res, cum non tam pugna, quam caedes, non praelium sed strages, non confictus sed interitus, et prope internecivus roboris florisque Poloni casus an occasus — ita, ut ipsa feritas Scythica execrata rabiem truculentiae, qua vi qua furtim eximeret neci multos, redimeret plurimos et tum quidem dolo Chmielnicii tantae lanienae administro, quippe qui pridie ducem nostrum precaverat, licere sibi indemni, suis et Scythici copiis instructo nostrorum intacta praeterire castra¹² in Valachiam pergenti, ita tunc, quos propria sed inepta credulitas occupavit, hostilis crudelitas hausit, data enim, sed Punico more servata¹³, fides. O lucem illam illucidam! o diem Polono nomini caliginosam an calamitosam magis? redimebantur vicissim captivi praecipui nostrorum a Scythis non ut servi (e nato hinc olim vocabulo) quod in acie a morte conservati servicio servarentur, sed ut ad cervices exquisitasque lanienas reservarentur. Quodque acerbitate acerbius ipsa ut quisque vel prosapia vel gestis clarissimus, ita caede atrociori dignissimus censebatur.

Demum Grodecyanus ille velitaris an volatilis congressus¹⁴ binis ad Herdoniam¹⁵ respondit inflictis Romano populo cicatricibus magis quam vulheribus numero paucitati irruente non obruente tamen, sola et sterili victoria hoste contento terroris plusquam periculi infundente. Annibal quoque in hoc, quod ut ille victus toto orbi hostes Romano, ita hic Polono conquistavit nomini. Philippum Macedoniae¹⁶, Antiochum Syriae, Prussiam¹⁷ Bithiniae¹⁸, reges ille excivit Romanis; hic Scytham primo, dehinc Valachum, Moldavum, Transylvanum exitio incitavit nostris¹⁹. Portham quoque Otomanam saepius sed frustra molitus bene et contra versuti levitatem Prothei²⁰ observatam.

Uterque vincere sciens, victoria uti nesciens. Ille si ad Macharbalis sensum ex victoriae arena aciem Romam recta direxisset, intra quinque dies in Capitolio²¹ cenasset; hic si a Pilava trans Istulam arma promovisset, paulo maiore spatio actum et clamatum de re Polonia fuisset²². Atqui ambobus frui quam uti victoria scire et posse desuper permissum; nimirum fato periodos regni assignante, ab dis arctari vel extendi, statui et destitui reges et regna.

Periuriis ex aequo eruditi, ut Punica fides a Ruthenica haud multum distare videretur essentque quasi germanae hoc magistro et administro sorores: at ille uni genti Romanae perfidus, hic in omnes quacunq̄ue vicinos. Nulla gens, cui cum iuraret non peieraret, quae cum ei fideret, perfidum non accusaret. Rakocio maxime patiente, Moldavo, Valacho, Sveco, idem asserente, cum quibus tam diu servata fides quam diu utilitas²³. Quibus artibus suos ita suamque gentem imbuit, ut periurii quasi ex asse haeredes instituerit.

In hoc quoque Annibalem expressit, quod variantem fortunam modo alludentem modo illudentem sensit, nam ut ille in medio cursu victoriae suae funesto spectaculo praecisum caput fratris Azdrubalis castris suis obiectum vidit, doloreque attonitus exclamavit: agnosco fatum Carthaginiis et meum²⁴, ita filio hic Tymoscio superstes, inferri hunc in feretro vidit, quem in principatum Valachiae efferi frustra contendit²⁵.

In hoc Annibalis fato praeferendus, quod ille exsul, inops, vagus et prope captivus, exosus omnibus et exosus omnes, solus veteris effataeque fortunae (eoque acerbiore memoria) miseras sustentans, peius namque est stantem ruisse, quam stetisse nunquam; hostibus et suis invisus Carthaginiensibus pariter, quos saepius victor vana spe vincendi lactaverat, semel victus²⁶ aeternum servitium et iugum conciliarat Romanis, quorum sanguinem plus omnibus omni ante et retro aevo ducibus effuderat, neci ut victima victae rei expiandae postulatus. Iam iamque a suis delendus in hospite ipso hostem inveniens Prusia rege Bithiniae vanissimo (cui se suaque crediderat) mortem quam a ferro armis exutus impetrare non potuit, a veneno ad praevium ante casum praeparato invenit²⁷.

Caruitque decorum sepulcri, quae summa olim infelicitas cladiumque cumulus.

Atque hic liber, imo Dominus, in florum fortunae et medio cursu victoriae, prope in medio omnium quotquot sunt vicini principum adeoque imperatoris Romanis legatorum, gloriosus et quasi arbiter pacis et belli inter omnes principes Christianos vicinos, speciosus et insignis, extraneis amabilis ob vindictam de nobis vindicatamque libertatem suis vicinis honorandus et timendus, suis venerandus, aeternumque amandus in patria a se conservata; medio amicorum, aspectu filii²⁸, iam agenda gloriae opportuno totius Ucrainae confluxu moritur, parque triumpho obtinet funus et eius modi iusta qualia iustissimo et maximo Principi sufficerent. Exerit ingenti congestum caespite culmen reducta in tumulum quasi suarum victoriarum cumulum aeternumque testem pari ad iactantiam post expilatum Laviniae Iunonis²⁹ fanum Annibalis exemplo, sed dispari eventu, illud enim sepulcrum fortunae Annibalianae fuit umbralite et in umbram evanuit, istud dextrae felicitatis et felicitatis dexteritatis velut perenne mausoleum.

In tractandis ingeniis militum ambo mirabiles et fere supra omnes retro et post imperatores praeferendi. Summa laudis Annibali per Livium cessit³⁰, quod ex tot gentium confluxu exercitum non modo in disciplina tenuit, sed nullius unquam seditionis notam etiam in defectu stipendiorum et annonae sensit. Hoc mirabilis in Chmielnico eius gentis duce, quae rarissimo, imo primo exemplo fidem et constantiam suo servabit duci, cui ea olim solemnitas prima in tractandis ducibus, si quem fortuna destituit, eum aut cruento prostituere ferro aut statuere hosti.

Magis tamen arte et animo contra adversam hic ab illo comparatus fortunam: post tot victorias ille semel a Scipione fractus³¹ ut serpens eliso capite, frustra postea per vicinos reges circumvolans, caput hostile erigebat. Uno damno instrumento maioris minae existente³². Hic primo ad Berestecum³³ insigniter victus et acie fusus evasit post cladem fortior; novissime ad Ochmatow virtute Potoccyi³⁴ (incliti ducis iam seniculi, sed in quo juvenilis ardor, mira scientia, experientia et alacritatis bellicae vigor, plane ad illud Vergilii, iam senior, sed cruda viro viridisque senectus) — profligatus et in multam noctem caesus, rigente hieme sine co[m]meatu obsessus, amissa iam parte castrorum orto quoque suorum et Moschorum tumultu de eo dedendo³⁵, ut capite ducis redimerentur, iam prope desertus ad omnibus resistendi aut subsistendi modis, non se ipsum deseruit, sed se ipso maior exiguo spatio temporis ad heroicum salvandi exercitus opus impetrato, fragminibus spe iam et viribus detruncati exercitus collectis, non modo erupit fortiter, sed perrupit obstantes feliciter, suaeque et corrigendae et errigendae fortunae mira industria faber fuit, nec evadenti sed invadenti similis, ex victo victor, obsessor ex obsesso apparuit, ut plane etiam victus invincibilem se praestaret, optimo exemplo ducibus declarans, a fortunae levissimi Numinis nutibus non debere virtutem pendere boni imperatoris, sed per fortem suique compotem animum, tamquam pervicacem equum freno constantis prudentiae et prudentis constantiae moderandam, ac vi supremae virtutis inflectendam pervicacem fortunam.

Strategemate bellico, quae summae laudis ducalis maior Annibal. Quid illa sarmenta boum capitibus accensa eludendi et illudendi insignis materia³⁶? quid elusum imo elisum arte Marcellum³⁷? quid industria ducis cladem minorem saepius effectam? ignes, proficisci cum vellet noctu in castris ad fallendum hostem dispositi³⁸? insidiae arte compositae? quid plus genio quam marte vincebat. Atque his vel non velle, vel non valere datum Chmielnicio multitudine freto et virium fiducia omnia artis dolique misteria et ministeria despiciente.

Castra vere casta et prope castrata habuit in officio Annibal. Unico errore ad Capuam commisso, quem postea insigniter correxit, totoque post tempore belli mira disciplina exercitum imbuit³⁹. Contra Chmielnicio et luxuriosus ipse et suis habenas luxuriae permisit⁴⁰, adeo ut filium quoque Timoscium non modo non coercuerit pater, sed ad ferociam et feritatem omnemque libidinem promoverit, plane ad illud: disce puer virtutem a me furendo verumque bibendo laborem. Popularis iterum nimium videri volens, quos bibendi aemulos sensit, eos et officiis bellandi praeponendos censuit, pares lucri et turpis quaestus libidine. Ille post clarissimum et rarissimum decus victoriarum suarum imo omnium, quot in Romanos pugnarunt, ducum primus ad Cannas praedae ex victis caesisque cadaveribus legendae quam vincendae et depredandae tum quidem ditissimae Romae intentus, totius victoriae laudem et fructum corrupit⁴¹; hunc Zamoscensis semel⁴², bis Leopoliensis⁴³ litri an potius lucri turpius a summa victoris coronide studium revocavit, et sola avaritia non bellatoribus sed negotiatoribus congrua, in manu iam constitutam palmam infregit. Genio et ingenio ultrici ambo similes et bile sufflata turgidi ac timidi impotentesque sui. Ille Hannonem contraria votis suis suadentem manu sua vi ex suggesto senatorem in Senatu detraxit⁴⁴, hic Hladkium, Chmielecium aliosque insignes tribunos ob solam vocis libertatem suspectos sustulit⁴⁵, idem aliquoties Wychowio (cuius con-

silio stetit ipse, resque et felicitas Cosacorum constitit) saepius minatus aliosque libere loquentes truci semper aure et nare excepit.

In acie instruenda insignis sollertia utriusque: Annibali ipse Scipio (qua nulla quam hostis confessione maior laus) ultima adiumenti, ubi succubuit pugna, victor tribuit, ut nec prudentius nec sollertius instrui acies tunc ab ullo duce potuisset. Chmielnicium carraginibus ordinatis (vulgo tabor dictus) non evasisse sed summa arte evolasse ex angustiis plusquam Thermopylarum faucibus aut Caudinis furcis, Ochmatoviensi pugna instructa in testudinem acie constat spectante, nihil tamen attentante hostium circumfundentium nimbo. Ostenderuntque diversis vicibus hi duces suo aevo insignes, Annibal quidem stando et resistendo hic etiam eundo currendoque, sagacem imperatorem ad omnia centoculum Argum⁴⁶ exprimentem pericula, quasi in via obviam victoriam capere et rapere posse.

Annibal equestri qua parte virium (verbo utar Livii) invictus fuit: qua fudit, semper confudit Romanos. Hic, pedestri robore praecellens, ipsam Ottomanicam despiciere potuit vim, quod in Valachia olim duce Sviecovio anno 1577⁴⁷ et nostro aevo 1621 ad Chotinum patuit⁴⁸. Virtuti Kozacorum semper Ianczarorum (quod Turcicae pondus militiae) succubuisse potentiam arte, industria, promptitudine et, quod in milite maximum et primum, penuriae et coeli tolerantia iniuriae (quod Turcicae Asiaticis deliciis imbutae negavit fortuna naturae), ita ferrea prope et adamantina Kozacorum bellandi indole, ut si fides et disciplina militaris praebitaque non desit⁴⁹, orbi terrarum debellando suffectura videatur una gens Kozacorum.

Minor laudi Annibalianae, quod ille coelebs et continens, hic in coeno spurcae Veneris ita voluptatibus involutus, ut Czaplinscyi quasi in ultionem praedii per hunc sibi ablatis auferret uxorem ratus, aequae pollere latecarnosae et vastae mulieris subtrahendae pro latifundio⁵⁰ ablato talionem, nactus egregium scabrei prurienti sculptorum archipraesulem quendam ex intimis Graeciae profugum⁵¹, qui tantum meritis eius tribuerat (ex eo, quod Lechici idiomatis unaque dogmatis latini populo arma moverit), ut ob hoc solum heroicum pietatis facinus non modo a praeteritis, sed a praesentibus et futuris omnibus noxis peccatisque absolvendum non dubitaret rediculo largi dispensatoris indulgentiarum exemplo locumque et sedem post sera fata in coelo (quasi iam claviger coeli et dispensator esset) cum Phinea⁵², Eleasaro⁵³, imo Elia⁵⁴ ipso zelatoribus domus Dei assignaret, palamque id in conviviis centurionibus et gregariis acclamantibus pronuntians definiret, decerneret, apotheosim declararet. Qui tamen egregius professor rebellionis.

Invitator et incitator non ut confessor, sed ut improbi Martis martyr ad Beresteczko victima Orco⁵⁵ cadit. Sed Czaplinscia, seu fati necessitate seu filii Tymoscii in novercam improbitate surrepta, tum denique in supplementum luxuriae Philippi⁵⁶ cuiusdam ducit vel rapit uxorem Herodis Antipae qua in re crudelitatis imitator⁵⁷ tam in agnomine⁵⁸ abductae mulieris viro Philippo expressor ita secundi idoli deastrique⁵⁹. Veneris vesanae honorator inclytus Chmielnicius.

Sed et tertii idoli cultor⁶⁰ et plane cultus latriae venerator, Ba[c]chi nimirum, quem ut in acie vincendo pugnator strenuus, ita in vino ciendo potator egregius sedulo imitari curavit. Et vino quidem illo, quod adustum dicitur vel quod adurat et exurat cerebrum cum eoque mentem exciat, vel quod stoliditatis sensiperdae notam iniurat, qua in orchestra ita profecit, ut nisi ter aut quater per diem sopitum non rediret ad eandem Bacchi

officinam, et quasi exsolvendum officium bibacitatis scrupulus et religio esset. Ita draco Hesperidum⁶¹, ille philax, aurea fortunae suae poma non sibilando, sed calices exsiccano observabat, ibi seria et vana serendi laeta, modo et pacata pro nostris, modo lethalia in nos disserendi circus et arena noctes vertentes in dies, modo praeterita dolendo modo fremendo, frendendo, furendoque ad futura, nunc claustra et solitudines meditari, poenitentem induere hominem cupere⁶² anachoretam, nunc triumphos regna et non modo vincendum, sed aureis quoque catenis sibi vincendum regem polliceri nostrum, denique phrenesi crematica et Ba[c]chi enthusiasmo absorptus; pacatis aspera, lenia et pacifica asperis miscere. Mimium aut Comedum ridiculum agere, ut probum et calumniam virtuti fortuna impegisse videretur, quae tale decus Monstrum bibacitatis ita promoverit faciendo fovendoque ut supra multo probiores etiam suae farinae homines extulerit; amphoram temulentiae utrem intemperantiae et saccum crematophosum credo cauponarias mulierculas imitans in sublimi parietis maximoque urceos ebrietatis appendentes, vasaque suae officinae, quo capaciora et latiora, eo in elatiore loco parietumque vertice collocantes. Devotus quoque et pius sed tunc cum maximae ebrius inter scyphos et calices, ubertatem lacrimarum suggerentes, fundator monasterii in Sobotow, quod opimis spoliis sed ab ecclesiis nostrorum direptis large ditari voluit in Graecam et Latinae ecclesiae iniuria liberalis.

Moritur tandem Phenix⁶³ ac magis fortuna caecutientis et delirantis pullus igneque potu cremati vivens adhuc crematur novo regiminis anno, qui quidem fatalis omni aevo tyrannis fuit quod in Atilla Hunno plagello Divinitus Christianis dato Totiba Gotto (divo Benedicto id sibi in Cassini monte praecinente, quod non plus novennii tyranus futurus esset iuxta crism ordinariam omnium tyrannorum ultra novennium non procedentium), Genserico Vandalo, Tamerlano Scytha totque aliis patuit nunquam ultra novennium tyrannidem extendentibus benigno Numine intensiva mala orbi extensiva fieri non permittente et propter electos abbreviantē dies malorum tyrannorum videlicet et mundi praedonum.

At tu, hospes, tot idolorum cultoris tot calcatoris virtutum, tot malorum satoris qui calceas cypum ne te innoxium triplicis sceleris Mephitis⁶⁴ aura habitusque corrumpat. Abi, evola, fuge, oculis, auribus et naribus a tot vitiorum nidoribus parce obturando, execrando, imo exercendo, aut si votis potes in rebellem coelo, fidei, naturae, ut olim in gigantas impellere Pellion Osse⁶⁵, tunc hoc sculpes epigraphe in capite montis ungue adamantino adumbrans parvo carmine multa crimina.

Epigraphe primum.

Sarmatidos fetus hac Phaeton male claudit urna.

Foetet abhinc Marius⁶⁶, Fimbria⁶⁷, Cinna, Cacus⁶⁸,

Helliades⁶⁹ lachrymis illum flevere sorores

Sanguine tot populi hunc flevere Myriades

Ferunt Phaetontis stulta ambitione et ambitiosa stultitia currum solarem arripientis, orbeque combusto et ipsius cadaver combusti Helliadum sororum lachrymis ablatum fuisse. Et Chmielnicius vivus adhuc non modo in lachrymis sed in sanguine tot Christianorum milium et miriadum fuso non immergi, sed submergi potuisset. Ad illud Themiridis, Scytharum reginae, praecisum summi, sed iniqui bellatoris Persarum, magni tamen et clarissimi

regis Cyri caput amputatum in utrem sanguine humano impletum immit-
tentis cum hoc epigraphe:

O Cyre, Cyre, satia te sanguine, quem sitivisti et cuius inexplabilis
semper fuisti (Xenophon, Iustinus, Trogus, Pompeius, Plutarchus).

Epigraphe secundum.
Spectas Chmielnicii dolens viator
Cyppum? non obitum, ast modum doleto
Quod thoro aut humili perit gravato
Naturam lupuli et ducis gerenti
Altum semper amanti et appetenti
Sors alta in trabe fata cur negavit?

Modo illius Mazosz sive Maslai (a quo gens Mazurorum), qui Casimiro I⁷⁰
rebellis victus acie altissimae arbori appensus, in pectore suspensam tulit
inscriptionem:

Altum appetisti, in alto habita (Cromerus).

Epigraphe tertium.
Ramnensis⁷¹ lupulum ebriosa dixit
Prex Christi lacer heu lupum vocabit?
Aeternum hunc lupulum lupum dolebit
Quid enim lupulus nisi limphaticae herbae surculus?
Bacchi sementum,
ebrietatis fomentum,
capitis turbatio,
linguae titubatio,
rationis praecipitatio,
dolosi furoris magister,
rabiosi cruoris administer.

Haec in lupulo lupo Chmielniccyo denominationes, cum denominato satis
aptae congruere.

ЦНБ НАН України, Ін-т рукопису, Ф. Х: АН УРСР, спр. 7362—7380, арк. 3—12 (у В. Гарасимчука
покликання на два краківські списки з Бібліотеки Чарторийських і Бібліотеки Ягеллонського університету).
Warszawa. Biblioteka Narodowa, Biblioteka ordynacji Zamojskich, sygn. 934, s. 402—409 (копія).

Переклад

**Епітафійна пам'ятка Богданові Хмельницькому,
Ганнібалові, славним мужам, викладена у
військовій справі життєписом Плутарха шляхом
опису поєднання талантів і недоліків обидвох**

Зупинись, заспокійся, подорожній, якщо ти, неушкоджений зловіщим
поривом стількох злочинів, при здорових чуттях зможеш стати при мо-
гилі того, хто, ніби новий Фаетон¹, спалив сарматську землю; або якщо
ти, гостю, зможеш зупинитися спокійний при надгробку того, хто завжди,
як ворог, зухвало протистояв мирові та спокоеві, хоч вони траплялись

йому на дорозі, і, поки жив, ні сам не спочивав, ні не давав спокою Сарматії з Європою, ні будь-кому чесному.

Виражаючи таку здібність свого військового хисту у війні і шукаючи зиску кривавого життя із самого неспокою, він, будучи полководцем, на зразок авернської фурії², зваблюючи і втягуючи до військового шалу сусідні народи, оточив нас ворожістю всіх сусідів.

На рідкість він є вихованцем трьох ідолів одночасно: Марса³, Венери⁴, Вакха⁵, у таборі яких настільки пройшов вперед, що, здається, навмисне народжений і самою природою створений для кожного з них зокрема.

І саме з майстерні Марса він, Ганнібал, даний зверху долю, тобто рішенням божим в нещастя польському імені, а також месницею Немезидою⁶, яка обертає розкіш нашого народу в злиденність (що ж тут дивного?) тим знаряддям, людиною, яка і сама жадібна до розкоші, і рівно ж дуже злощасна для наших і своїх. Веспіллон⁷ роду свого і нашого: не менше нещастя приніс він нашим, ніж відніс своїм від наших. Більшим, ніж Жовті хвилі Требі⁸, для нас були нещастя: Корсунь-Тразіменського озера⁹. Зрівняв жорстоким підступом і підступною жорстокістю! Тоді Річ Посполита справді була побатожена біля Батога¹¹ (що є відповідником руському слову "батіг"), немов варронська — біля Канн¹⁰, бо була не так битва, як різня, не бій — а погромище, не сутичка, — а загибель. І мало чи не нищівний упадок або занепад могутності і цвіту Польщі так, як сама жахлива скитська дикість, буйність суворости. Якою силою, якою, [вона] таємно врятувала багатьох від смерті, а відкупила ще більше? І тоді ж [це сталося] за підступом, що прислужився до такого великого знищення, Хмельницького, адже він, котрий іде у Валахію і напередодні попередив нашого полководця, вишикувавши свої і скитські війська, міг безпечно перейти повз незаймані табори наших¹², які піддалися властивій їм, але недоречній довірливості, котрих охопила ворожа жорстокість, яким була дана вірність, але збережена пунічним звичаєм¹³. О, це світло без світла! О, дне, охоплений мороком польському імені, чи є щось чорніше? Наших достойних полонених викупували від скитів по черзі не як рабів (із народженого колись звідси слова), що в битві збережені від смерті, щоб служити в рабстві, але щоб зберігати для останніх і витончених тортур. Жорстокішим від самої жорстокости було те, що хто вирізнявся своїм [шляхетним] виглядом і поведінкою, вважався найдостойнішим для жахливішого вбивства.

Врешті ця Городоцька велитська і легка битва¹⁴ відповідає двом, завданім римському народові при Гердонії¹⁵, радше подряпинам, аніж ранам, коли велика кількість [війська] вторглася у невелику, однак не переважила; єдина і при цьому безплідна перемога була досягнута, оскільки ворог був більше паралізований страхом, ніж сповнений небезпеки. Ганнібалом є навіть у тому, що, як той, переможений, зібрав ворогів для цілого римського світу, так він — для польського імені. Той скерував на римлян королів Филипа Македонського¹⁶, Антіоха Сирійського¹⁷, Прусію Вітинського¹⁸, цей спонукав спочатку скитів, потім — валахів; молдаван, трансільванців до загибелі для наших¹⁹. Навіть Оттоманську Порту не раз, але даремно хотів розворушити, на яку він дивився доброзичливо і рівно ж — з хитрістю мінливого Протея²⁰.

Вміючи обидва перемагати, не знали, як користуватися перемогою. Якщо б той на пораду Махарбала направив військо з поля перемоги

прямо на Рим, то через п'ять днів справив би бенкет на Капітолії²¹. А цей, якби виступив з військом від Пилявець через Віслу, то не за менший час його б привели і привітали з перемогою над Польщею²². Але для обох дозволено від бога знати і могли втішатися перемогою, ніж користуватися нею. Безсумнівно, доля накреслює часи правління, богами скорочуються або розширюються, встановлюються і повалюються володарі та влада.

Однаково досвідчені у клятвoporушеннях; пунічна вірність від русинської не багато відходить, і, здається, вони були б, ніби рідні сестри, виховані одним і тим же наставником та прислужником: той, одначе, віроломний лише одному римському народові, а цей — для всіх сусідів. Нема такого народу, якому, присягаючи, він не порушив би присяги, нема такого народу, який, повіривши йому, не звинуватив би його у підступності. Він найбільше потурав, а також захищав Ракоція, Молдавію, Валахію, Швецію, з якими так довго зберігалася присяга, як довго — користь²³. Цими ремеслами так наповнив своїх і свій народ, що зробив їх клятвoporушеннями, немовби повних спадкоємців.

І також у тому відтворив чимось Ганнібала, що пізнав мінливу фортуна, яка то усміхалася, то насміхалася. Дійсно, як той побачив на середині до свого переможного шляху криваве видовище — відрізану голову брата Газдубала, кинуту до його табору, і, вражений болем, вигукнув: "Я пізнаю долю Карфагена і мою"²⁴, так і цей, переживши сина Тимофія, побачив, що того, кого він даремно мітив піднести на перше місце у Валахії, несуть на погребальних марах²⁵.

У цьому він мав перевагу над долею Ганнібала, що той, вигнанець, бідний, безпритульний і майже полонений, ненависний всім і ненавидячи всіх, єдиний, хто підтримує нещастя старої і освяченої долі (і тому жорстокішою пам'яттю), бо ж гіршим є падати, ніж ніколи не стояти. Ненависний для ворогів і рівно ж для своїх карфагенян, яких переможець не раз втішав марною надією перемоги, а один раз переможений²⁶, віддав їх римлянам, кров яких пролив більше за всіх полководців в усі часи, на вічне рабство і ярмо, бажаний для смерті, як жертва до спокутування програної справи. І ось-ось мав бути знищений своїми, та, знайшовши ворога в самому господареві Прусії, найбrehливішому володареві Вітинії (якому довірив всього себе), роззброєний, не зміг досягти смерті від меча, а знайшов її від приготованої про всякий випадок трутизни²⁷. Його могила була позбавлена прикрас, що колись вважалося найвищим нещастям і вершиною бід.

А цей вільний, навіть володар у цвіті долі й напівшляху до перемоги, майже посередині усіх кращих, скільки б не було сусідів, і навіть із послів римського імператора, славетний, і ніби суддя миру і війни між всіма знатними християнськими сусідами, видний і помітний, чужоземцям люб'язний завдяки врятованій від нас і знову встановленій свободі. Для своїх сусідів гідний пошани і глибокої поваги, а для своїх [людей] — пошани і вічної любови у батьківщині, збереженій ним. Посеред друзів, в присутності сина²⁸, для звеличення і при сприятливому об'єднанні всієї України, має погребіння рівне тріумфові й отримує такі почесті, які були б достатніми найсправедливішому і найвеличнійшому володареві. Осторонь на долині перетворив пагорб, нагромаджений величезною кількістю дереву, у гору, ніби вершина і вічний свідок його перемог, як рівний за

MNE MOSY NON

EPITAPHIAE

Bohdano Comitiario Annibaldi, Viri Illu:
Stribus more Plutarchi insertum. In re
Bellica per Savadonem Viri
Collatoris Virtutum et Virtutum.

Sta Victor quieto, p' ad eis bustam illius, a tristitia seculi afflicta, Sabura nati,
fate poteris qui in unius Phisicae cadaveris, ad huc quieto,
conficere supra hunc, qui se per pau' licet abis proterus respiciat huc
Alquid dicit nec ipse quicquid, nec Parmatiam, Curram, nec quendam, pro
inde sepe capus. Gull.
In bello tantum Bellialis genij et ex grimoia ingenium et sed fructu
Iustit

Початок варшавського списку епітафії на могилі Богдана Хмельницького.
Після 1657 р.

прикладом до похвалання Ганнібала після пограбованого храму Юнони Лавінійської²⁹, але не рівний за наслідком: ця могила ганнібалової долі була затінена і звіялась тінню, а та — спритного щастя і щасливої спритності, немов вічний мавзолей.

Щодо оцінки здібностей воїнів, обидва гідні подиву і є такими, яких слід піднести майже над усіма минулими і майбутніми імператорами. Величина похвали Ганнібала прийшла через Лівія³⁰, тому що військо такого об'єднання народів утримав не тільки у строгому порядку, але не відчув навіть натаку на бунт при нестачі платні і харчів. Тим дивовижніше у Хмельницького, вождя того народу, який найрідкіснішим, навіть першим прикладом вірність і постійність зберігатиме своєму вождеві, якому ця урочистість колись була першою у стосунку до вождів. Якщо б якогось вождя покинула доля, то його б або кривавою зброєю зрадили, або видали ворогові.

Цей більше підготовлений духом проти супротивної долі від того. Після стількох перемог той одного разу був розбитий Сціпіоном³¹; як змія з розбитою головою, даремно пізніше кружляючи між сусідніми царями, підніс духом ворожу голову. Одна поразка стала причиною для більшої біди³². Цей значною мірою переможений і з розпорошеним військом спочатку вийшов сильнішим після поразки коло Берестечка³³, недавно — під Охматовом, мужністю Потоцького³⁴ (славного князя, вже похилого віку, але в якому молодечий запал, дивовижне знання, досвід і сила військового завзяття; до цього добре [підходить] Вергілія старість, вже пожила, але ще не перезріла і міцна), знесилений і рубаний глибокої ночі під час зими без тепла, без постачання, обмежений, вже втративши частину своїх і московських таборів з виникненням замішання [вирішували] його видати³⁵, щоб викупитися головою вождя; вже майже покинутий всілякими можливостями протистояння або протидіяння, не покинув себе самого, але більший від самого себе, бо за короткий час спромігся на героїчне врятування війська. Зібравши його рештки, які були позбавлені і надії, і сил, не лише хоробро прорвав, але й щасливо розірвав тих, хто протистояв, і дивовижною майстерністю став ковалем своєї виправленої й розправленої долі. І не подібний до відступаючого, а до наступаючого, з переможеного — переможець, став тим, хто облягає з обложеного, щоб переможений відзначив себе як непереможеного, демонструючи князям найкращий приклад, що доблесть доброго володаря не повинна залежати від забаганок наймінливішого божества, але своїм міцним і владним духом та силою вищої мужности слід приборкувати і прихилити вперту долю так, ніби вуздечкою стійкої розважливості й розважливої стійкості — впертого коня.

Від цієї найвищої хвали полководця Ганнібал був вищий військовою хитрістю. Чого вартий цей запалений хмиз між головами биків — ясна річ висміювання і обдурювання³⁶? Для чого обманутий Марцелл, навіть розбитий мистецтвом³⁷? А що вміння вождя, завдяки якому поразка не раз ставала меншою? А вогні, розкладені в таборі для обману ворога, коли хотів виступати вночі³⁸? А з хитрістю розставлені засідки? Що ж говорить про те, що він більше хистом, ніж зброєю перемагав? А Хмельницькому, який мав велику кількість [війська], і який, покладаючись на сили, нехтував все мистецтво, і підступ, не було дано чи то хотіти, чи то могли це.

Ганнібал мав у підпорядкуванні справді бездоганний і мало не добірний військовий табір. При єдиній, допущеній при Капуї помилці, яку потім блискуче виправив, і після такої довгої битви дивовижною дисципліною перейняв військо³⁹. А Хмельницький, сам більше схильний до розкоші⁴⁰, попустив віжки розкоші і своїм до тої міри, що навіть сина Тимофія він, батько, не тільки не стримав, але й спонукав до жорстокости, дикости та всякої пристрасти: вчися, хлопче, від мене мужньо шаліти і по-справжньому пити. Надмірно бажючи здаватися знову популярним, відчув тих, що можуть змагатися [з ним] у питті, вирішив, що їм слід надати перевагу у військових урядах, однаковими щодо зиску і ганебної наживи. Той, після найславетнішого і найрідкіснішого цвіту своїх перемог перший серед усіх вождів, які виступали проти римлян, спрямований проти Канн, щоб збирати здобич з переможених і побитих мерців, ніж до найбагатшого на той час Риму для того, щоб його перемогти і взяти. Тим самим він зганьбив хвалу і плід всієї перемоги⁴¹.

Ганебніше прагнення до викупу, або, краще б мовити, до наживи, відкликала цього від вищого вінця переможця один раз замостянського⁴², двічі — львівського⁴³. І сама жадоба, властива не воїнам, але торговцям, переламала пальмову гілку, що була вже в руці.

Обидва подібні месницькою вдачею та хистом і сповнені гніву в своїй обережності. З трибуни в Сенаті той повалив сенатора Ганнона, який дораджував протилежне всупереч його бажанням⁴⁴, цей усунув Гладкого, Хмелецького та інших видатних полководців, яких він запідозрив у вільнослов'ї⁴⁵. Він же й Виговському (порадою якого сам стояв і утверджував справи та успіхи козаків) не раз погрожував, а інших, котрі відкрито говорили, завжди сприймав жорстоким слухом і чуттям.

У шикунанні бойових рядів видатна майстерність обох. Коли той програв битву, використавши резерви, сам Сціпіон, переможець (а немає вищої хвали, ніж та, яку визнав ворог), віддав належне Ганнібалові: ні розсудливіше, ні хитріше жоден полководець не зміг би вишикувати тоді військо.

Відомо, що Хмельницький, побудувавши укріплення (в народі називаються "табір"), не вийшов, але мало того — вирвався з вужчого, ніж Фермопільський, проходу, або Кавдіанської ущелини в Охматівській битві. Він вишикував військо у вигляді черепахи, а вороги, які його оточували хмарою, дивилися на нього, але не наважувалися нападати. Ці видатні полководці на свій час показали кожен по-своєму кмітливого імператора, наслідуючи стоючого Арга⁴⁶ в усіх небезпеках, [кожен з яких], ніби на дорозі, міг схопити і вирвати зустрічну перемогу: Ганнібал, ось, твердість і протистоянням, цей же — походом і переходом.

Ганнібал був непереможний кінною частиною сил (я буду користуватися висловом Лівія): куди її розсипав — завжди її розсіював. Цей пішою силою славний, саму Оттоманську могутність міг зневажити, що виявилось у Валахії за покійного вождя Підкови 1577 року⁴⁷ і нашого віку — 1621-го, під Хотином⁴⁸. Відомо, що могутність яничарів (що була ударною силою турецького війська) завжди падала перед мужністю козаків завдяки мистецтву, завзяттю, швидкості, шпритності та, що на війні найбільше і першорядне, терпеливості до нестачі й несприятливої погоди (що заперечила доля, просоченої азіатською розкішню турецької природи), як рівно ж і мало не залізною та крицевою властивістю козаків

воювати, так що, коли б не бракувало їм вірності й належної військової дисципліни⁴⁹, то здавалося б, що одного роду козаків буде достатньо для перемоги на всій землі.

[Хмельницький] менший для Ганнібалової похвали тим, що той неодружений і стриманий. Цей же на обіді настільки облутаний пристрас-тями брудної Венери, що, впевнений, викрав жінку Чаплінського, ніби в помсту відібраного ним собі маєтку, як рівночасно, щоб мати силу широкотілої і грубої жінки, відібраної у відплату за пограбовану латифундію⁵⁰. Прийнявши певного славного давнього володаря, вигнанця з глибин Греції⁵¹, для [обробки] шерехатости, що чекає скульпторів, [виганець] настільки віддав належне його заслугам (з цього, що підняв зброю проти народу польської мови і водночас латинського обряду), що через цей єдиний героїчний вчинок благочестя, смішним прикладом щедрого роздавача милостей він не завагався звільнити не тільки від всіх минулих покарань і гріхів, але й від теперішніх і майбутніх, і після упокоєння визначив на небі місце та оселю (так, ніби був ключником і управителем неба) після запізнитих пророцтв з Фінеєм⁵², Елеазором⁵³ і навіть самим Елієм⁵⁴, ревнителями Божого дому. Привселюдно оголошуючи це для козацької старшини і простої сіроми на званих бенкетах під схвальні оплески, апофеозно визначив, постановив, оголосив це. Однак, котрий був чудовим вчителем повстання. Той, котрий запрошує і збуджує до Берестечка не як сповідник, а як мученик негідного Марса, падає жертвою для Орка⁵⁵. Але Чаплінська або неминучістю долі, або нечесністю була взята в мачухи сина Тимофія. Тоді, врешті, в додачу всієї розгнузданости забирає або викрадає жінку якогось Филипа⁵⁶, в чому він є наслідником жорстокости Грода Антиппа⁵⁷. Щодо прізвища⁵⁸ він є також таким виразником відведеної від мужа Филипа жінки, як другого божественного ідола⁵⁹. Хмельницький — славний цінитель шаленого кохання.

Але й поклонник третього ідола⁶⁰ і, звичайно, прихильник культу шанування, без сумніву, Вакха, якого вважав за потрібне наслідувати міцний войовник, що перемагає як у військовому ряду, так і в тому, щоб збуджуватися вином.

І цим вином, яке, кажуть, палюче, чи тому, що обпалює і випалює мозок, а одночасно з тим — розум, чи тому, що випікає знак безрозсудної глупоти, домігся таких успіхів, що три або чотири рази протягом приглушеного дня повертався до тої самої корчми Вакха, неначе конечність задля виконання обов'язку пиття була неспокоєм та благочестям. Так дракон Гесперидів⁶¹, цей охоронець стеріг золоті плоди своєї долі не сичанням, а висушуванням келихів, де цирк і арена змішались з серйозним, пустим і смішним, де обдумувались то мирні щодо нас, то згубні для нас [справи], перетворюючи ночі у дні, то сумуючи, то обурюючись, гніваючись, шалюючи з приводу майбутнього, думає про монастир і самотність, бажає прийняти вигляд того, хто розкаюється⁶², людини-самітника, то обіцяє собі триумфи владою, і не тільки повинен перемагати, але й облутувати золотими ланцюгами нашого короля. Врешті, поглинутий потьмаренням розуму, горінням і вогненним шалом Вакха, змішує тернисте з миролюбним, а тендітне й миротворне — з жорстоким. Здається, що то з насмішки Міма або Комедіанта доля нав'язала мужності ганебне й підступне, вона просунула і ділом, і ласкою таке чудовисько, окрасу пятики, що підняла його амфору сп'яніння, мішок нестриманости та

вогненний міх вище над чеснішими людьми свого типу, як я вважаю, наслідуючи жіночок з шинків, які підвішують на найвищій стіні глечики сп'яніння, себто посуд своєї корчми: чим місткіший і ширший, тим на вищій стіні його розміщують.

Також благочестивий і набожний, але тоді, коли найбільше п'яний поміж чашами та кубками, котрі приносять плодovitість сліз, засновник монастиря в Суботові, який він хотів сильно збагатити для грецької віри трофеями, зрваними з наших храмів, був свавільним до латинського костюлу.

Врешті, вмирає Фенікс⁶³, темніший долею за того, хто спігне та шаліє, котрий живиться вогненным напоєм спаленого. І дотепер він спалюється новим роком правління, який був для всього віку смертельною тиранією, що була надана інтригою волі християнських богів. Це стало помітним в Аттілі гунського, Тотілі готського (той присягнув святым Бенедиктом на горі Кассіні, що буде тираном більше, ніж дев'ять років — [терміну], близького до звичайної кризи всіх тиранів, котрі не правлять більше дев'яти років), Генсеріка вандальського, Тамерлана скитського і для багатьох інших тиранія ніколи не була тривалішою за дев'ять років, котрі протягувалися ласкою бога. Він не дозволяв, щоб великі злочини поширювалися на світ, а тому й скорочував встановлені дні злощасних тиранів і, звичайно, грабіжників світу.

І ти, перехожий, торкаєшся могили шанувальника стількох божеств і зневажника доблести, сіяча стількох нещасть. Хай тебе, невинного, не зіпсує привид і вигляд потрійного злочину Мефіти⁶⁴. Іди, відлети, втікай, уникай чаду стількох пороків зором, слухом і нюхом, затикаючи, навіть проклинаючи. Або, якщо можеш насунути заклинання на бунтівника неба, віри, природи, як колись гіганти — Пелліон на Оссу⁶⁵, тоді ти будеш різьбити цей епіграф на вершині гори сталевим кігтем, розкриваючи малою піснею численні злочини.

Епіграф перший

Фаетон у цій урні погано закрив сарматські плоди. Він звідси є неприємним; Марій⁶⁶, Фімбра⁶⁷, Цінна, Как⁶⁸, сестри Геліади⁶⁹ оплакали його сльозами.

Кров'ю стількох народів оплакали його міриади. Кажуть, що Фаетон взяв у свої руки колісницю внаслідок нерозумного честолюбства та марнославного глупства, і труп його, обпаленого, був обмитий на обпаленій землі сльозами сестер Геліад. І Хмельницький, котрий живе дотепер не тільки у сльозах, але й у крові стількох тисяч та міриад християн, міг би не тільки бути зануреним у цю течію, але й втопленим. До цього [можна додати про] Тімеріда, котрий посилає в мішку, наповненому людською кров'ю, для цариці скитів відрізану, відрубану голову великого і найяснішого царя Кіра, видатного, але неfortunного войовника персів, з цим епіграфом:

О Кіре, Кіре, наситься досить своєю кров'ю, якої гаряче бажав, і ненаситний якою завжди був (Ксенофон, Юстин, Трог Помпей, Плутарх).

Епіграф другий

Ти немов дивишся на могилу Хмельницького з бодем, подорожній? Вболівай не за смерть, а за спосіб [смерти].

Чи то він помер на могилі, чи на убогому пагорбі,
Чому йому, завжди люблячому та сповненому прагнення до величного,
Доля відмовила на високому дереві у фортуні?

Колись на грудях якогось Мазоша чи Маслая (від якого пішов рід Мазурів), який непокірний, переможений військом Казимира I^{го} був повішаний на найвищому дереві, доля вчепила підвішений надпис:

Прагнув висоти — залишайся на висоті (Кромер).

Епіграф третій

П'яна Рамнузія⁷¹ назвала [його] вовчком,
Молитва Христа буде кликати скаженим вовком.
Навіщо ж Хмель буде страждати від цього
вічного хмелю-вовка, якщо не скалка шаленого зілля?
Засіб сп'яніння у насіння Вакха —

Голови схиблення,

Мови коливання,

Розуму падіння;

Вчитель лукавої пристрасти,

Слуга нестямного кровопролиття.

Ці порівняння Хмельницького з Хмелем-вовком досить точно збіглися з назвою.

ПРИМІТКИ

1. Фаетон — у грецькій міфології син бога Сонця Геліоса та німфи Клімени. Щоб довести своє походження від Геліоса, Фаетон попросив у нього дозволу правити сонячною колісницею і загинув, спалений пекельним жаром, мало не знищивши полум'ям Землю.

2. Авернська фурія — у римській міфології богиня помсти та докорів совісти, карала людей за гріхи.

3. Марс — у римській міфології бог війни.

4. Венера — у римській міфології богиня кохання та краси.

5. Вакх — у римській міфології бог рослинності, родючості, вологи, а також виноградарства та виноробства, на честь якого влаштовувалися містичні свята вакханалії, що з часом перетворились в оргії.

6. Немезида — у грецькій міфології богиня людської долі, уособлення кари богів. У переносному значенні — кара, відплата.

7. Веспіллон — робітник похоронної служби, котрий виносив і хоронив померлих бідняків після настання вечора.

8. Здобувши перемогу при р. Требії 218 р. до н. е., Ганнібал усе ж зазнав великих втрат. Через негоду вмирали люди, падали коні, загинули майже всі бойові слони. Тут натяк на поразку польських військ від Хмельницького на р. Жовті Води 6 червня 1648 р.

9. У цьому місці автор проводить аналогію між битвою Богдана Хмельницького з коронними військами під Корсунем 26 травня 1648 р. та Ганнібала з римлянами біля Тразіменського озера 21 червня 217 р. до н. е.

10. У битві при Каннах 216 р. до н. е. римського полководця Гая Теренція Варрона розбив Ганнібал.

11. Польська армія зазнала поразки біля Батога у бою з козацько-татарськими військами наприкінці травня — на початку червня 1652 р.

12. Перед початком походу Богдан Хмельницький повідомив польного коронного гетьмана Мартина Калиновського, котрий стояв табором під Батогом, що Тиміш іде в Молдавію (Документи Богдана Хмельницького.— К., 1961.— С. 659). Від польських військ сподівалися

наступу на Київщину (Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов.— К., 1846.— Ч. 3, отд. 3.— Док. 12).

13. Під поняттям “пунічний звичай” слід розуміти “пунічне віроломство” (Саллюстий Крисп Гай. Югуртинская война // Саллюстрий Крисп Гай. Сочинения.— М., 1981.— Гл. 108, разд. 3). Під час битви біля Тразіменського озера (див. приміт. 8) майже 6 тис. римлян, передбачаючи близький кінець, здались на чесне слово, щоб, віддавши зброю, бути відпущеними. Ганнібал дотримався умови з пунійською чесністю: всіх закував у кайдани (Ливий Тит. История Рима от основания города.— М., 1989.— Т. 2, кн. 22.— Разд. 6).

14. Битва під Городком між козацькими і польськими військами відбулася 19 вересня 1655 р. Польську армію очолював великий коронний гетьман Станіслав Потоцький.

15. Битва при м. Гердонії 210 р. до н. е. завершилася перемогою Ганнібала над римлянами.

16. Філіпп V, цар Македонії, після укладення угоди з Ганнібалом почав виступати як союзник карфагенян.

17. Антіох Сирійський, володар Селевкідського царства на Близькому Сході, союзник Ганнібала.

18. Прусія Вітінський, цар Вітінії. Воював з пергамським царем Евменом, союзником римлян.

19. Автор епітафії має на увазі заходи Б. Хмельницького для створення антипольської коаліції. Союз із татарами 1648 р., Молдавією — 1652 р., Трансильванією — 1656—1657 рр. були наслідками української дипломатичної діяльності.

20. Протей — у грецькій міфології морське божество. Мав здатність набувати вигляду різних тварин та речей.

21. Лівій передає, що пунійські старшини, привітавши Ганнібала з перемогою при Каннах, радили йому відпочити. Лише начальник кінноти Махарбал пропонував просуватися на Рим. “На п'ятий день,— розповідає Лівій,— ти будеш переможцем бенкетувати на Капітолії”. Та Ганнібалові, за словами Лівія, це вдалося надто грандіозним, тому він не відразу прийняв рішення. На це Махарбал відповів: “Ти вмєш перемагати, Ганнібале, користуватися перемогою ти не вмєш” (Ливий Тит. История.— Т. 2.— Кн. 22, гл. 51.— Разд. 1—4).

22. Після Пилявецької битви у вересні 1648 р. козацький гетьман здійснив свій перший похід у Галичину. Взявши в облогу Львів, пізніше — Замостя, українська армія не просунулася далі. Є відомості про наміри Хмельницького восени того ж року наступати на Краків (ЛНБ НАН України, від. рукописів, ф. 5 (Оссолінські), спр. 189 (II, арк. 184). Але погані погодні умови, морові хвороби, стратегічна і тактична безвиглядність походу змусили гетьмана відступити в Україну.

23. Окрім згаданих союзів (див. приміт. 19), договір зі Швецією офіційно був укладений у червні 1657 р.

24. Після поразки при р. Метавр, побачивши відрубану голову брата Газдрубала, Ганнібал, вражений нещастям, вигукнув: “Пізнаю злу долю Карфагена” (Ливий Тит. История.— Т. 2.— Кн. 27, гл. 51.— Разд. 12).

25. Тиміш Хмельниченко загинув у Сучаві під час облоги міста військами молдавського господаря Стефана Георгіци. Відступаючи в Україну, сучавський гарнізон козаків забрав тіло гетьманича з собою. Тиміш був похований у Суботіві (Жерела до історії України-Руси.— Львів, 1911.— Т. 12.— Док. 311).

26. Після падіння Капуї 211 р. до н. е. Ганнібал вже не міг похитнути могутності римської влади на Апеннінському півострові.

27. До віфінського царя Прусії, де перебував Ганнібал, прибув римський посол Тіт Квінкцій Фламінін, вимагаючи видати Ганнібала римлянам. Прусія вирішив догодити Римові. Ганнібал, помітивши, що його будинок оточений віфінськими вояками, прийняв отруту (Korneliusa Neposa żywoty znakomitych mężów.— Warszawa, 1883.— Ks. 12.— Dz. 3—5).

28. Юрія Хмельницького.

29. Влітку 205 р. до н. е. Ганнібал біля храму Юнони Лавінійської збудував жертвник з написом пунійською та грецькою мовами, де розповідав про свої діяння (Ливій Тит. Історія...— Т. 2, кн. 28, гл. 46.— Разд. 16).

30. Тіт Лівій (59 — 17 до н. е.) — римський історик. У книгах 20—40 "Історії Риму від заснування міста" розповідає про війни з Карфагеном та дає характеристику полководцю Ганнібалові.

31. Публій Корнелій Сципійон — римський полководець часів II Пунічної війни. У кампанії 210 р. до н. е. завдав важкої поразки Ганнібалові (Ливій Тит. Історія...— Т. 2, кн. 27, гл. 5.— Разд. 11—13).

32. Після поразки від Сципіона (див. приміт. 31) подальші битви карфагенян з римлянами призвели до загибелі всього Ганнібалового війська.

33. Автор епітафії, можливо, має на увазі те, що після Берестецької битви Богдан Хмельницький зумів швидко зорганізувати нове військо, щоб протиставити його кварцяному під Білою Церквою у вересні 1651 р.

34. Битва під Охматовом відбулася у січні 1655 р. Польське військо очолював великий коронний гетьман Станіслав Потоцький.

35. У документах відомостей про це не знайдено.

36. Ідеться про військову хитрість Ганнібала, коли він наказав прив'язати запалений хмиз поміж рогами биків і вночі погнав їх до місця постою римлян (Polybii Lycortae F. Megalopolitani historiarum.— S. 1., 1590.— Lib. 3, cap. 93.— Dis. 4).

37. Марк Клавдій Марцелл — римський полководець у II Пунічній війні. 208 р. до н. е. потрапив у засідку Ганнібала між містами Венусією та Вантією, у котрій загинув (Polybii Lycortae F. Megalopolitani historiarum.— Lib. 10, cap. 32.— Dis. 1—6).

38. Під час кампанії 216 р. до н. е. Ганнібал вивів уночі свої війська з табору, залишаючи там багато запалених вогнів, щоб замаскувати свій відступ (Ливій Тит. Історія...— Т. 2, кн. 22, гл. 41.— Разд. 6—9).

39. Після падіння Капуї (див. приміт. 26) у містах Італії, підпорядкованих Ганнібалові, почалися заворушення. Проте він зумів утримати від зради непевних і не розпорошити військо (Ливій Тит. Історія...— Т. 2, кн. 26, гл. 38).

40. Ці твердження автора епітафії, треба думати, великою мірою викликані його емоціями. Збереглися свідчення сучасників про скромний побут Богдана Хмельницького попри його заможність (див. опис А. Віміні: Молчановский Н. Донесения венецианца Альберто Вимини о козаках и Б. Хмельницком // Киевская старина.— 1900.— Кн. 1.— С. 62—75; також Павла Аленського: Грушевський М. Історія України-Руси.— К., 1931.— Т. 9, ч. 2.— С. 987).

41. Після Канн (див. приміт. 11) Ганнібал не зміг захопити стратегічну ініціативу в поході на Рим, що призвело до великих втрат.

42. Облога Замостя відбулася у листопаді 1648 р. Причини того, що козаки не взяли Замостя і Львова (див. приміт. 22), звичайно, вульгаризовано спрощені.

43. Військо Богдана Хмельницького облягало Львів у жовтні 1648 р. і у жовтні 1655 р.

44. Ганнон — карфагенський політичний діяч, підтримував вимоги римлян у карфагенському сенаті, проте його слова знехтувано (Ливій Тит. Історія...— Т. 2, кн. 21, гл. 12—13).

45. Миргородський полковник Матвій Гладкий, покозачений шляхтич Адам Хмелецький та інші репрезентанти козацької старшини були страчені за підтримку опозиції до Богдана Хмельницького (Грушевський М. Історія...— К., 1928.— Т. 9, ч. 1.— С. 410, 419, 420, 421 (про М. Гладкого), 393, 420, 490 (про А. Хмелецького).

46. Арго — у грецькій міфології велетень, син Геї-Землі. Його тіло було вкрите величезною кількістю очей.

47. У результаті козацького походу в Молдавію 1577 р. Іван Підкова був проголошений молдавським господарем, за що наступного року польський уряд засудив його на страту у Львові. Молдавія була васалом Оттоманської Порти (Дорошенко Д. Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 161, 190).

48. Похід козаків під Хотин на допомогу польським військам, котрі стояли проти більшого турецького війська, відбувся у серпні 1621 р. (Грушевський М. Історія...— Київ; Львів, 1909.— Т. 7.— С. 467—479).
49. Автор епітафії має на увазі часті випадки у козацьких повстаннях кінця XVI — першої половини XVII ст., коли повстанці у скрутний момент облоги видавали своїх гетьманів польським жовнірам.
50. Наїзд Данієля Чаплінського на маєтності Богдана Хмельницького у Суботові стався 1646 р. Чаплінський, крім усього, забрав із собою Мотрону (невідомо, чи вона була його законною дружиною). З вибухом повстання вона знову опинилася у Б. Хмельницького, котрий взяв шлюб з нею. Справа цього шлюбу дотепер залишається остаточно не з'ясованою (Дашкевич Я. Клан Хмельницького — легенда чи дійсність? // Україна в минулому.— Київ; Львів, 1992.— Вип. 2.— С. 82).
51. Тут автор має на увазі ерусалимського патріарха Паїсія, котрий проїжджав через Україну по дорозі до Москви.
52. Фіней — у грецькій міфології сліпий пророк.
53. Пророк в Ізраїльському царстві.
54. Елія (Ілля) — християнський святий, пророк, чудотворець.
55. Орк — у римській міфології божество смерти. Цим іменем також називали царство мертвих.
56. Третя дружина Б. Хмельницького з родини Золотаренків. Филип, її попередній чоловік, був полковником у козацькому війську. У джерелах про нього не віднайдено конкретніших згадок.
57. Ірод Антипа — цар Галілеї, який відібрав у свого брата Філіппа дружину Іродіаду та одружився з нею (Євангеліє від Марка, 6, 17—29).
58. Прізвище “Хмель” у латинській мові є відповідником слів “вовчик” і “хміль”. Автор використовує гру слів.
59. Див. приміт. 4.
60. Див. приміт. 5.
61. Дракон Гесперидів — у грецькій міфології сторож золотих яблук вічної молодости у саду німф Гесперидів.
62. Ймовірно, автор епітафії має на увазі заходи українського гетьмана для будівництва церкви св. Іллі в Суботові.
63. Фенікс — у грецькій міфології чарівний птах. Передбачаючи свій кінець, Фенікс спалював себе у гнізді й відразу воскресав з попелу, народжувався молодим.
64. Мефіта — італійська богиня, котра поширювала важкий запах сірки.
65. Пелліон, Осса — гори. У грецькій міфології гіганти погрозували богам насунути гору Осса на Олімп, а на Оссу — гору Пелліон і так досягти неба.
66. Марій — римський полководець, котрий загинув під Каннами 216 р. до н. е.
67. Фімбра — глава римської партії під час війни з Ганнібалом, вів воєнні дії проти карфагенян.
68. Как — у римській міфології син бога вогню Вулкана, потвора, що дихала вогнем, спустошуючи все навколо.
69. Сестри Геліади — у грецькій міфології німфи річки Ерідан, у яку впав Фаєтон. Вони так гірко оплакували смерть їхнього брата, що боги обернули їх на тополі.
70. Ідеться про ватажка повстання проти польського короля Казимира I Відновителя на Мазовші Мойслава (Маслава). Ця опозиція була приборкана в 40-х рр. XI ст. з допомогою кийського князя Ярослава Мудрого (Грушевський М. Історія...— К., 1992.— Т. 2.— С. 23—24).
71. Рамнузія — паралельне ім'я Немезіди (див. приміт. 6).